

УДК 801.8. 821.473:069

Моїсєнко Світлана Петрівна
старша наукова співробітниця
Національний заповідник
“Хортиця” (Запоріжжя, Україна)
moisvet@i.ua

Svitlana P. Moiseienko
senior research fellow,
“Khortytsya” National Reserve
(Zaporizhzhia, Ukraine)

ВИКОРИСТАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ ЯК МЕТОД ПОДАЧІ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛУ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “ХОРТИЦЯ”

THE USE OF LITERARY WORKS AS A METHOD OF DELIVERING HISTORICAL MATERIAL IN THE CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITY OF “KHORTYTSIA” NATIONAL RESERVE

Анотація

З метою кращого сприйняття історичного матеріалу відвідувачами співробітники Національного заповідника “Хортиця” у своїй просвітницькій роботі використовують уривки творів художньої літератури, тематично пов’язані з історією запорозького козацтва і, зокрема, з о. Хортицею. Ці тексти стають ілюстраціями до об’єктів показу та засобами підвищення ефективності розповіді в екскурсійній практиці.

Ключові слова: література, тема, автор, козацтво, ілюстрація, емоційність, образ, методичний прийом, цитати, музейний предмет, текст екскурсії.

Abstract

In their educational activity the workers of “Khortytsia” National Reserve use the excerpts of literary works, which are thematically related to the history of Zaporozhian Cossacks and in particular to the Khortytsia island, in order to improve the visitors’ perception of historical material. These texts became the illustrations to show objects and means of improving the efficiency of storytelling in the guide practice.

Key words: literature, subject, author, Cossacks, illustration, emotionality, image, methodological procedure, quotes, museum objects, text of the excursion.

Національний заповідник “Хортиця” (далі – НЗ “Хортиця”) є важливим туристичним центром не лише м. Запоріжжя, а й усієї України. Щороку його відвідує багато туристів. Їх приваблюють унікальна природа острова та його багата історія, що охоплює всі хронологічні періоди. Найяскравіший період історії Хортиці – славетна козащина: острів, де зародилося і формувалося запорозьке козацтво, став його символом. Популяризація історії запорозького козацтва як сили, що стояла на сторожі національних інтересів, є найголовнішою складовою культурно-просвітницької діяльності НЗ “Хортиця”. В заповіднику діють два потужні туристичні заклади – Музей історії запорозького козацтва та Історико-культурний комплекс “Запорозька Січ”, а також численні туристичні маршрути територією острова.

Утримати високий імідж музейної установи дозволяє креативний підхід до підготовки і проведення екскурсій та інших видів просвітницької діяльності. Співробітники заповідника, залучені до популяризації козацької історії, прагнуть урізноманітнювати види туристичних послуг, удосконалювати форми й методи культурно-просвітницької роботи, надаючи перевагу тим, які дозволяють супроводжувати показ туристичних об’єктів і музейних предметів вдало побудованою розповіддю. З огляду на те, що процес сприйняття об’єктів екскурсантами підпорядковується завданню розкриття певної теми, екскурсоводи передають аудиторії бачення об’єкта, його оцінку, розуміння історичної події, пов’язаної з означеним об’єктом чи експонатом, власними описами, поясненнями та коментарями, “підводячи” екскурсантів до висновків і оцінок. Найважливіша функція екскурсії – пізнавальна, спирається не лише на мислення, а й на чуттєву форму пізнання. Екскурсійна розповідь впливає не лише на інтелект відвідувача, а й на його емоції та почуття. Тож у своїх культурно-просвітницьких програмах вважаємо доцільним звертатися не лише до історичних джерел, результатів археологічних досліджень, висновків вчених, а й до творів мистецтва козацької тематики, особливо до творів художньої літератури, використовуючи такий ефективний методичний прийом, як-от цитування уривків творів. Цитатами послуговуються для підтвердження своїх слів, яскравого переконливого вираження думки¹, збереження особливостей мови й колориту минулих часів, відтворення тогочасного побуту, а також для надання експресивності образу історичній постаті, наближення до глибшого їх розуміння. Використання літературних текстів у культурно-просвітницьких програмах сприяє реалізації багатьох завдань, а саме: покращує сприйняття викладеного матеріалу, підсилює емоційне тло спілкування з аудиторією, допомагає зацікавити екскурсантів або слухачів, дає яскраву словесну ілюстрацію предметів показу або розповіді. Авторські поетичні образи доцільно розглядати не з позиції знакової інформації, а з позиції їхнього впливу на сприйняття та здатність виробити нове

(бажане для автора) світорозуміння. Тут можемо спостерігати не лише естетичний вплив авторського задуму, а й когнітивні можливості сприйняття художніх текстів.

Питанням застосування художньої літератури викладачами історії в навчальних закладах присвячені методичні розробки (щоправда, надзвичайно застарілі) авторів Вагіна А. А.² (1978) та Цвікальської Г. О.³ (1958). Методичні прийоми та практичне використання художньої літератури на уроках у своїй статті детально розглянули І. Коляда, М. Виговський та Н. Загребельна⁴. Серед навчальної літератури з музеєзнавства такі праці відсутні. Окремі розділи навчальних посібників описують методичний прийом цитування, але практичне застосування літературних творів у різних видах культурно-просвітницької діяльності музейних закладів не розглядається.

Мета нашого дослідження:

- показати на прикладі культурно-просвітницьких програм НЗ “Хортиця” використання літературних творів як методу подачі історичного матеріалу;
- виокремити із масиву літературних творів козацької тематики ті, що вдало доповнюють тексти екскурсій, лекцій, сценаріїв масових заходів тощо.

Величезний вплив козацької тематики на творчість письменників зумовив створення ними чималої кількості літературних творів. Саме ці тексти екскурсоводи залучають під час створення культурно-просвітницьких програм та описів туристичних маршрутів. Критеріями об’єктивності передачі історичної дійсності в літературних текстах стають характерні для них художні концепти, основоположним серед яких є історизм. Нижче наведемо приклади подачі історичного матеріалу за допомогою літературних творів.

У багатьох культурно-просвітницьких програмах заповідника темою обрано козацький період, ілюстрацією до якого, зокрема, є поезії зі збірки “Кобзар” Т. Шевченка. Поет вважав козацтво суспільним ідеалом українського буття, коли “...запорожці вміли панувати. Панували-добували і славу, і волю...”⁵. Введення в екскурсійний текст цього чи того, схожого за змістом, уривка дозволяє представити козаччину як волелюбну й потужну силу, яка у подальшому визначила історичну долю України. У багатьох творах йдеться про обставини зародження козаччини та соціальне коріння цього історичного явища. Наприклад, у епіграфі до історичного віршованого роману М. Тютюнника “Іван Сірко”⁶ йдеться про “ту знаменну, видатну епоху, коли ніхто не всидів на печі”⁷. Його зазвичай цитують екскурсоводи на початку оглядової екскурсії по ІКК “Запорозька Січ” із метою занурити екскурсантів у епоху козаччини, налаштувати на сприйняття історичного середовища в музейному просторі заповідника.

Оглядова екскурсія по ІКК “Запорозька Січ” охоплює чимало тем, розкриває різні аспекти життя січовиків. Водночас до екскурсійної оповіді варто залучати уривки із художньої літератури, що містять коротку характеристику, чіткий опис або певний вираз із твору того чи того письменника, щоб збагатити й конкретизувати розповідь, підкреслити головні моменти, розставити акценти. Художні образи, які використовуються під час екскурсії, забезпечують закріплення у пам’яті екскурсантів історичного матеріалу. Наприклад, характеризуючи зречення січовиками сімейного життя, наводимо рядки Т. Шевченка: “Оженюсь на вольній волі, на козацькій долі”. Одна із важливих тем екскурсії музейною Січчю – проведення Січової ради, також супроводжується уривком із твору Кобзаря: “І військо, як море, зі знаменами, з бунчуками з Лугу виступало...”⁸. Не менш важлива підтема – вибори кошового на Січі, ілюструється гуморескою зі збірки “Козацькі жарти” відомого літератора і громадського діяча П. Ребра, де в жартівливій формі відтворюються атмосфера виборів і козацькі звичаї, наводяться прізвиська козаків⁹, що зазвичай зацікавлює відвідувачів. Залучення означеного літературного тексту до теми проведення виборів на Січі надає екскурсії розважального характеру, що сприяє розвантаженню і підвищенню уваги відвідувачів при подачі великого обсягу історичного матеріалу.

Літературні тексти правлять ілюстрацією до демонстрації музейних предметів на виставках: гармат у туристичному об’єкті “Пушкарня” (“Заголосить, як та мати, козацька гармата”, Т. Шевченко), козацької зброї (“Несуть пани осавули козацькую зброю: литий панцир порубаний, шаблю золотую, три рушниці-гаківниці і три самопали... А на зброї... козацькая кров позасихала”, Т. Шевченко), козацьких люльок (“...І кінь як друг, і люлька як жона”, Я. Славутич). З-поміж музейних предметів вирізняються портрети історичних осіб, причетних до подій, тематично пов’язаних із тим чи тим експозиційним комплексом. У творах майстрів художнього слова згадуються портрети гетьманів і козацьких ватажків, оживають історичні постаті. Особливо їх багато в “Кобзарі” Т. Шевченка. Зокрема, про Б. Хмельницького як героя національно-визвольної війни йдеться у поетичних творах “Тайдамаки”, “Невольник”, “Розрита могила”, “Великий льох”, “За що ми любимо Богдана”, “Сон”, “Заступила чорна хмара”, “Ой чого ти почорніло”, драмі “Назар Стодоля” та ін. У своєму “Щоденнику” автор називає гетьмана “славною”, “благородним”, “геніальним бунтарем”, але водночас із визнанням історичних заслуг Б. Хмельницького в деяких власних творах Т. Шевченко оцінює його критично. Влучне Шевченкове слово про згаданого очільника визвольних змагань доповнює екскурсійні тексти в експозиційних комплексах і на виставках, присвячених

2 Вагин А. А. Художественная литература в преподавании новой истории (1640–1917). Хрестоматия. – Москва: Просвещение, 1978. – 272 с.

3 Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії в 8–9 класах. Методичний посібник. – Київ: Радянська школа, 1958. – 216 с.

4 Коляда І., Виговський М., Загребельна Н. Роль та місце художньої літератури на уроках історії України // Історія в школі. – 2007. – № 3. – С. 24–29.

5 Шевченко Т. Г. Кобзар. Повна нецензурована збірка. – Харків: ВД “Школа”, 2005. – 685 с.

6 Тютюнник М. Іван Сірко: історичний віршований роман. – Харків: СІМ, 2016. – 170 с.

7 Ребро П. Козацькі жарти. – Київ: ФОП Стебляк О. М., 2010. – С. 3.

8 Шевченко Т. Г. Вказ. праця.

9 Ребро П. Козацькі жарти...

подіям сер. XVII ст.

Портрети кошових отаманів, промовисті деталі їхньої зовнішності або риси характеру, які також згадуються у текстах екскурсій чи лекцій, містить “Оповідання про славне Військо Запорозьке низове” одного із видатних українських письменників і громадських діячів поч. XX ст. А. Кашенка: “Яким Богуш – сивий богатир із дужим і владним голосом та могутньою душею”; “Дмитро Вишневецький – відважний войовник-лицар, жвавий та завзятий ватажок”; “Петро Конашевич-Сагайдачний мав войовничий хист і жваву вдачу”; “Іван Сірко – славний батько, невсипущий лицар, який завзято обстоював козацьку волю”¹⁰.

Тема першої Хортицької Січі (виставка “Часи козацькі, Січі запорозькі” в експозиції ІКК “Запорозька Січ”) стосується її засновника, Дмитра Вишневецького. Передати військовий хист і організаторські здібності одного з перших козацьких лідерів допомагають поема “Байда” П. Куліша, де герой постає як ідеальний представник українського лицарства; написані за мотивами народної “Пісні про Байду” поетичні твори Я. Щоголева та Г. Чупринки; оповідання “Пан Сенюта” українського історика та письменника О. Левицького.

Належне місце на виставці “Часи козацькі, Січі запорозькі” відведено й відомій історичній постаті часів козаччини – отаману Чортотмилицької Січі Івану Сірку. При цьому в музейній вітрині свідомо відсутній його створений на основі антропологічних досліджень портрет: Іван Сірко втілений у образі вовка, і цей прийом спрямований на розкриття явища характерництва, що є центральним елементом звичаєвої культури козацтва (всебічно й детально це явище описане в романі В. Шкляра “Характерник”)¹¹. Характерником отаман постав у історичному віршованому романі М. Тютюнника “Іван Сірко”¹², де сіроманець присутній як літературний герой. Автор змальовує вовка як найближчого та найвірнішого друга отамана, той незримо супроводжував І. Сірка з дитинства протягом усього життя, і навіть після його смерті старий вовк постійно приходив на могилу до отамана. Розкриваючи образ І. Сірка як відомого характерника, ми звертаємося до легенд та переказів, у яких ідеться про його незвичайне життя. Оригінальну художню версію легенди про народження кошового містить означений роман М. Тютюнника: “...Колись казали, ніби-то з зубами і я родився, в празник, як на гріх. Й сусіди довго заглядали в хату, а я лежав і гриз собі пиріг”¹³. Описуючи нездоланність козацького ватажка за життя, народ згадував і про чудодійну силу частин його тіла навіть після смерті. В романі М. Тютюнника легенди й перекази про силу Сіркової руки інтерпретовано так: руку зберіг колишній джура кошового, отаман Неклипа, і, згідно із заповітом І. Сірка, козаки возили її, “...тримаючи в бою, як корогву. Війна ж тоді велася на всі боки: й татари підступали, і ляхи. Угледівши ж ту руку, в світ широкій втікали, як від полум'я вошва”¹⁴. З огляду на те, що віршованим текстом зацікавити значно легше, уривки із роману М. Тютюнника з успіхом використовуються як при ознайомленні з міфічними та реальними фактами життя І. Сірка, так і для трактування його образу. Водночас промовисті рядки літературного твору дозволять простежити хід думок кошового, збагнути причини, що спонукають його до тих чи тих дій, і цим роблять історичний образ людяним і зрозумілим. Взаємини з іншими персонажами, події, ситуації, колізії, в яких діє герой, сутність образу І. Сірка розкриваються не сухими фразами з наукових праць, а за допомогою емоційно-забарвлених яскравих влучних рядків віршованого тексту. Картини народного побуту, родинні стосунки, січові традиції, відносини між кошовим і політичними лідерами в художній формі витворюють візію минушини. На сторінках твору з'являється також загальний образ запорозького козацтва. Січовики постають як особистості, наділені силою, мудрістю, креативністю, надзвичайною волелюбністю: “...козак завжди і всюди вільний: й коли живий, і після смерті – теж!”, безстрашністю: “...і здатися – це зрадити і волю, і Віру Православну, і батьків”¹⁵.

Літературні тексти надають експресивності історичним постатям. Уведення літературних текстів історичної тематики до культурно-просвітницьких проєктів, присвячених тій чи тій історичній особі, нерідко спонукає відвідувачів звернутися до філософського осмислення найбільш вартісних творів. Наприклад, відповідаючи на часті питання про гетьмана П. Полуботка, пропонуємо звернутися до трагедії К. Буревія¹⁶, а також вдатися до прийому бесіди – до запитань, адресованих аудиторії: “Що відповів П. Полуботок цареві, коли той звинуватив гетьмана у зраді та крамолі? Чи могли б ви доповнити аргументи П. Полуботка? Петро І був переконаний, що Україна знайде спокій і щастя, коли забуде власну історію. Чи є крихта правди в цих словах? Коли П. Полуботок робить висновок, що “воля міститься на кінці шаблі”, як ви це розумієте?”. Обговорення теми методом посилання на твір мотивує багатьох відвідувачів до читання книг історичної тематики.

Одним із ключових завдань НЗ “Хортиця” є презентація острова Хортиці як осередку й символу козаччини. Для її реалізації також апелюємо до літературних творів, послуговуючись таким поширеним і ефективним методичним прийомом екскурсійної діяльності, як цитування. Оцінку ролі Запоріжжя в українській історії знаходимо у багатьох художніх творах: романах, поемах, віршах, драмах тощо.

Найдавніші твори, в яких згадується Хортиця, створено ще за козацьких часів. “Острів Хортиця на Дніпрі, де переховувалися низові козаки” – таку назву має один із розділів поеми польського поета С. Пекаліда “Про Острозьку війну під П'яткою”¹⁷ (1600), де автор славить “...зброю й мужів з-за порогів”, а Хортицю називає “вірною захисницею

10 Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.

11 Шкляр В. Характерник. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 302 с.

12 Тютюнник М. Вказ. праця.

13 Там само. – С. 7.

14 Там само. – С. 148.

15 Там само. – С. 102.

16 Буревій К. Павло Полуботок: Історична драма на 5 дій // Березіль. – 1991. – № 3. – С. 43–116.

17 Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових / [Електронний ресурс]: Ізборник. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/suspil/sus32.htm> (дата звернення: 23.12.2019). – Назва з екрана.

люду всякого”¹⁸. Ці слова свідчать про популярність запорожців, про значення острова в козацькій історії та ілюструють думку дослідників, що саме Хортиця приймала сміливців, втікачів від поневолювачів, які за дніпровськими порогами шукали волі. Особливо важливою у просвітницькій діяльності заповідника є демонстрація ролі о. Хортиці в зародженні і формуванні запорозького козацтва, а відтак – і в історичній долі України. Для прикладу згадаймо вірш Д. Павличка¹⁹, написаний ним під враженнями від побаченого й почутого на Хортиці під час візиту в заповідник, де поет говорить, що воля в Україну прийшла із Хортиці; вступ до поеми О. Безименського “Трагедійна ніч”²⁰, де звеличується історія Хортиці; твори запорозьких прозаїків і поетів, зокрема П. Ребра²¹, який оспівує острів як символ козацької України. Цитування літературних творів, які містять художній образ острова як історично значущої землі й символу козацтва, дає можливість екскурсантам і слухачам глибше усвідомити роль Хортиці в історії запорозького козацтва і, що важливо нині, посилити почуття патріотизму.

Одне із важливих питань, яке порушується під час екскурсій чи лекцій із історії Хортиці, – дискусія щодо існування Хортицької Січі. Дослідники висувують різні, здебільшого протилежні, думки й аргументи. Співробітники заповідника вважають, що перша Січ виникла саме на Хортиці, і пов’язують це твердження з перебуванням на острові черкаського старости – князя Дмитра Вишневецького, якого народ прозвав Байдою. Цей факт можна проілюструвати літературними творами, зокрема повістю “Тарас Бульба”²², автор якої, видатний український письменник М. Гоголь, уперше в модерній художній літературі згадує Хортицю та пов’язує її із запорозьким козацтвом та Запорозькою Січчю: “Козаки... були уже у берегов острова Хортицы, где была тогда Сечь, так часто переменявшая свое жилище”²³. Письменник назвав Хортицю гніздом, звідкіля вилітали січовики, “горді і міцні, як леви”, й розливалася воля на всю Україну. Після М. Гоголя як у художній літературі, так і в масовій свідомості Хортиця беззаперечно асоціюється із запорозьким козацтвом, центром Запорозжя, Запорозькою Січчю.

Ототожнення понять “Січ” і “Хортиця” простежується у творчості Т. Г. Шевченка, який назву острова згадує в чотирьох поетичних творах: поемі “Тайдамаки”, в якій Хортицю колоритно описано на тлі грізних кривавих історичних подій Коліївщини: (“Кобзар викварив, а козаки, аж Хортиця гнеться, метелицю й гопака разом оддирають”²⁴); двічі в “Тамалії”, в якій описано похід козаків, що рушили Дніпром до моря на чайках визволяти бранців із турецької неволі (“Чи спиш, чи чуєш, брате Луже, Хортице! Сестро! Ожила Хортиця з лугом”²⁵); у вірші “Іржавець”, де йдеться про гірку долю козацтва після битви під Полтавою (“Не стриміли б стріли в стрісі у Петра у свата, не втікали б із Хортиці славі небожата”)²⁶; у поезії “Не хочу я женитись”, у якій тема козацької слави набуває шевченківського ліричного звучання: “На Хортиці, у матері, буду добре жити...”²⁷. В наведених поетичних рядках Т. Шевченко пов’язує Хортицю із запорозьким козацтвом і зображає її ідеальним топом, де життя вільне від будь-яких суспільно-політичних та економічних утисків. Згадані уривки залучаються до тексту екскурсії “Стежина Тараса”, присвяченій перебуванню Т. Шевченка на Хортиці в 1843 р.

На туристичних маршрутах, що пролягають територією острова, а також у акваторії Дніпра довкола острова трапляються скелі, балки, урочища, назви яких пов’язані з іменами козаків, їх ситуативною поведінкою, родом занять тощо. Тому тексти пішохідних і водних екскурсій супроводжуються легендами та переказами, які можна розглядати як джерело історичної інформації про події на Хортиці за часів козащини. Забарвлюють розповідь і літературні тексти, які безпосередньо стосуються певної місцевості. Так, у П. Ребра в циклі поезій “Хортицьке віче”²⁸ зафіксовані локальні топоніми острова, пов’язані з переказами, що походять із козацьких часів: острів Байди, Думна та Дурна скелі, урочище Січові ворота, острів Домаха тощо. Проектуючи текст твору на реальний ландшафт, досягаємо багатовимірності його сприйняття екскурсантами. Рядки поетичного твору, локалізовані в маршруті, набувають граничної конкретності. Екскурсант, порівнюючи об’єкт і асоціації, викликані ним у автора літературного твору, долучається до процесу творчого перетворення місцевості. Змінюється семантика простору: краєвид набуває голосу, формує нові образи. У свідомості спрацьовують механізми, що перетворюють простір у насичений змістом культурний ландшафт.

Літературні тексти, крім екскурсій, застосовуються і в інших видах культурно-просвітницької діяльності заповідника: лекціях, музейних заняттях, масових заходах. Як ілюстрацію до розповіді про козацькі звичаї, риси характеру, козацьку їжу, одяг тощо, наводимо рядки із “Енеїди” І. Котляревського, який увів козаків на сторінки світової літератури. Активно використовуємо уривки із “Оповідань...” А. Кашенка, що містять багато історичної інформації про військо та громадське життя козаків (січові гуляння, повсякденні заняття козаків, описи військового табору козаків, підготовки запорожців до воєнних походів, морських та сухопутних боїв), майстерно поєднаної з описами будівель Січі, фортець, церков, які завдяки лаконічності, точності та послідовності подібні до наукових описів. Автор тяжіє до інформаційної насиченості,

18 Там само.

19 Павличко Д. Пісня про Хортицю // Просвіта. – 2012, 18 травня. – С. 4.

20 Безименський О. Трагедійна ніч / О. Безименський. Вибрані твори. – Київ: Художня література, 1976. – С. 85–97.

21 Ребро П. Зозулін цвіт: поезії. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 102 с.

22 Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Н. В. Гоголь. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Гл. ред. Н. Л. Мещеряков; Ред.: В. В. Гippiус (зам. гл. ред.), В. А. Десницький, В. Я. Кирпотин, Н. Л. Мещеряков, Н. К. Пиксанов, Б. М. Эйхенбаум. – [Москва; Ленинград]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 2. Миргород / Ред. В. В. Гippiус. – 1937. – С. 39–174.

23 Кашенко А. Вказ. праця. – С. 87.

24 Шевченко Т. Г. Вказ. праця. – С. 74.

25 Там само. – С. 190.

26 Там само. – С. 398.

27 Там само. – С. 490.

28 Ребро П. Хортицьке віче // Ребро П. Вибрані твори: в 5 т. – Т. 2. – Запоріжжя: Хортиця, 2001. – С. 190–204.

документалізму й точності у відображенні певних аспектів історії козаччини. Використання уривків із цього та інших творів мають важливу пізнавальну функцію під час проведення лекцій і масових заходів.

Окремо слід відзначити програми для дитячої аудиторії. Сучасна література для дітей на історичну тематику представлена різними жанрами. Зразки історичної прози репрезентують різні версії трактування визначних подій та постатей. Наприклад, В. Рутківський²⁹, змальовуючи батальні сцени, демонструє ґрунтовні знання історичного матеріалу, дотримується послідовності викладу та має чітку світоглядну позицію. Відтворенню колориту епохи сприяє історична лексика, яка підсилює необхідне враження: “ватажок”, “галера”, “джура”, “довбня”, “зимівник”, “курін”, “орда”, “сотник” тощо. Філософське осмислення історії спонукає письменника до використання оригінальних форм і прийомів: доповнення реалістичної оповіді елементами гумору, фантастики, міфу, символіки, фольклору. Наприклад, образ козака, здатного перетворюватися на вовка, міфологізований: “...ординці казали, буцімто Швайка – вовкулака, і навіть удень може перекинутись на вовка”³⁰. Такі сюжети зазвичай справляють на дітей яскраве враження і надовго залишаються в їхній пам’яті.

Легшими для сприйняття дітей є віршовані тексти. Рекомендованою до використання є історична поема В. Северинюка³¹ про козацьку епоху від початку і до сучасного відродження традицій. Поетичний текст супроводжують наукові коментарі автора про історичні події та персоналії козацького часу, також наводиться фольклорний матеріал. Хоча твір досить невисокого художнього рівні (автор не є фаховим літератором), у ньому є влучні поетичні рядки, цікаві описи, які можна використати в екскурсійних текстах для дітей під час розповіді про першу Січ на Малій Хортиці та її засновника – князя Дмитра Вишневецького тощо. У планах відділу науково-просвітницької роботи є розробка тексту екскурсії з театралізованими елементами. До цього проекту також залучатимуться літературні твори, за допомогою яких наочно можна продемонструвати колорит епохи, яскраво розкрити тему січового життя.

Твори художньої літератури козацької тематики не претендують на історичну достовірність, не є джерелом достеменної інформації, проте вони правлять гарною ілюстрацією до висвітлення історії запорозького козацтва, що є пріоритетним напрямком науково-просвітницької діяльності заповідника зі збереження історичної пам’яті. Використання художньої літератури при викладенні історичного матеріалу є одним із ефективних методичних засобів, який допомагає виробити світогляд, досягти ефекту занурення в минуле, повніше, глибше, детальніше розкрити тему, вирішити низку загальноосвітніх і виховних завдань, зокрема, посилити почуття національної гордості. На нашу думку, майстерне залучення художніх творів до культурно-просвітницької роботи НР “Хортиця” відкриває широкі перспективи: вдало введені у процес викладання історичного матеріалу літературні уривки збагачують його яскравими картинами минулого. Художня література є одним із найефективніших методичних засобів, який допомагає виробити правильне розуміння історії, вона здатна організувати історичний матеріал у художній спосіб: допомагає конкретизувати сухі рядки наукових праць, забезпечує екскурсантам, слухачам та учасникам заходів змістовніше бачення історичних подій, емоційно насичує екскурсію (чи іншу програму), підвищує її якість, звільняє екскурсійну розповідь від надмірної абстрактності та схематизму. Емоційна й естетична складова екскурсійної розповіді підтримують увагу екскурсантів протягом проведення заходу, а це дає можливість відвідувачам ясно, чітко й глибоко сприймати історичний матеріал, а екскурсводу – образно викласти зміст екскурсії. Тому використання художньої літератури, за умови відповідності теми, позитивно впливає на ефективність культурно-просвітницької роботи, робить її зміст доступнішим для розуміння відвідувачів, полегшує запам’ятовування історичного матеріалу. Отже, пізнавальне, виховне та методичне значення використання художньої літератури в культурно-просвітницькій діяльності заповідника має велике значення, її потрібно застосовувати дедалі ширше як один із найефективніших методичних засобів, що допомагає виробити у відвідувачів правильне розуміння історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безименський О. Трагедійна ніч // О. Безименський. Вибрані твори. – Київ: Художня література, 1976. – С. 85–97.
2. Буревій К. Павло Полуботок: Історична драма на 5 дій // Березіль. – 1991. – № 3. – С. 43–116.
3. Вагин А. А. Художественная литература в преподавании новой истории (1640–1917). Хрестоматия. – Москва: Просвещение, 1978. – 272 с.
4. Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); Гл. ред. Н. Л. Мещеряков; Ред.: В. В. Гippiус (зам. гл. ред.), В. А. Десницький, В. Я. Кирпотин, Н. Л. Мещеряков, Н. К. Пиксанов, Б. М. Эйхенбаум. – [Москва; Ленинград]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 2. Миргород / Ред. В. В. Гippiус. – [Москва; Ленинград]: Изд-во АН СССР, 1937. – С. 39–174.
5. Каценко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.
6. Коляда І., Вигovskyй М., Загребельна Н. Роль та місце художньої літератури на уроках історії України // Історія в школі. – 2007. – № 3. – С. 24–29.
7. Павличко Д. Пісня про Хортицю // Просвіта. – 2012, 18 травня. – С. 4.
8. Пекалід С. Про Острозьку війну під П’яткою проти низових / [Електронний ресурс]: Збірник. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/suspil/sus32/.htm> (дата звернення: 23.12.2019). – Назва з екрана.
9. Покоłodна М. М. Організація екскурсійної діяльності. Підручник. – Харків: Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 180 с.

29 Рутківський В. Джури козака Швайки. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. – 336 с.

30 Там само. – С. 139.

31 Северинюк В. Україна козацька. – Львів: Каменяр, 2015. – 480 с.

10. *Ребро П.* Зозулин цвіт. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 102 с.
11. *Ребро П.* Козацькі жарти. – Київ: ФОП Стебляк О. М., 2010. – 420 с.
12. *Ребро П.* Хортицьке віче // Ребро П. Вибрані твори: в 5 т. – Т. 2. – Запоріжжя: Хортиця, 2001. – С. 190–204.
13. *Рутківський В.* Джури козака Швайки: роман. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. – 336 с.
14. *Северинюк В.* Україна козацька. – Львів: Каменяр, 2015. – 480 с.
15. *Тютюнник М.* Іван Сірко: історичний віршований роман. – Харків: СІМ, 2016. – 170 с.
16. *Цвікальська Г. О.* Використання художньої літератури на уроках історії в 8–9 класах. Методичний посібник. – Київ: Радянська школа, 1958. – 216 с.
17. *Шевченко В. Ф.* Художня література українська про козацтво // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Просвіта, Прем'єр, 2006. – С. 616–623.
18. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. Повна нецензурована збірка. – Харків: ВД “Школа”, 2005. – 685 с.

REFERENCES

1. *Bezymenskiy O.* Tragediyna nich // Bezymenskiy O. Vybrani tvory. – Kyiv: Khudozhnia literatura, 1976. – S. 85–97.
2. *Bureviy K.* Pavlo Polubotok: Istorychna drama na 5 diy // Berezil. – 1991. – № 3. – S. 43–116.
3. *Vagin A. A.* Khudozhestvennaya literatura v prepodavanii novoi istorii (1640–1917). Khrestomatiya. – Moskva: Prosveschenie, 1978. – 272 s.
4. *Gogol N. V.* Taras Bulba / Gogol N. V. Polnoe sobranie sochineniy: [V 14 t.] / AN SSSR; In-t rus. lit. (Pushkin. Dom); Gl. red. N. L. Mescheriakov; Red.: V. V. Gippius (zam. gl. red.), V. A. Desnitskiy, V. Ya. Kirpotin, N. L. Mescheriakov, N. K. Pksanov, B. M. Eikhenbaum. – [Moskva; Leningrad]: Izd-vo AN SSSR, 1937–1952. – T. 2. Mirgorod / Red. V. V. Gippius. – [Moskva; Leningrad]: Izd-vo AN SSSR, 1937. – S. 39–174.
5. *Kashchenko A.* Opovidannia pro slavno Viysko Zaporozke Nyzove. – Dnipropetrovsk: Sich, 1991. – 494 s.
6. *Koliada I., Vyhovskiy M., Zahrebelna N.* Rol ta mistse khudozhnoi literatury na urokakh istorii Ukrainy // Istoriia v shkoli. – 2007. – № 3. – S. 24–29.
7. *Pavlychko D.* Pisnia pro Khortytsiu // Prosvita. – 2012, 18 travnia. – S. 4.
8. *Pekalid S.* Pro Ostrozku viynu pid Piatkoiu proty nyzovykh / [Elektronnyi resurs]: Izbornyk. – Rezhym dostupu: <http://www.litopys.org.ua/suspil/sus32/htm> (data zvernennia: 23.12.2019). – Nazva z ekrana.
9. *Pokolodna M. M.* Orhanizatsiia ekskursionoi diialnosti. Pidruchnyk. – Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet miskoho hospodarstva imeni O. M. Beketova. – Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova, 2017. – 180 s.
10. *Rebro P.* Zozulyn tsvit. – Dnipropetrovsk: Promin, 1989. – 102 s.
11. *Rebro P.* Kozatski zharty. – Kyiv: FOP Stebliak O. M., 2010. – 420 s.
12. *Rebro P.* Khortytske viche // Rebro P. Vybrani tvory: v 5 t. – Т. 2. – Zaporizhzhia: Khortytsia, 2001. – S. 190–204.
13. *Rutkivskiy V.* Dzhury kozaka Shvaiky: roman. – Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA, 2016. – 336 s.
14. *Severyniuk V.* Ukraina kozatska. – Lviv: Kameniar, 2015. – 480 s.
15. *Tiutiunyk M.* Ivan Sirko: istorychni virshovanyi roman. – Kharkiv: SIM, 2016. – 170 s.
16. *Tsvikalska H. O.* Vykorystannia khudozhnoi literatury na urokakh istorii v 8–9 klasakh. Metodychnyi posibnyk. – Kyiv: Radianska shkola, 1958. – 216 s.
17. *Shevchenko V. F.* Khudozhnia literatura ukrainska pro kozatstvo // Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia. – Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Prosvita, Premier, 2006. – S. 616–623.
18. *Shevchenko T. H.* Kobzar. Povna netsenzurovana zbirka. – Kharkiv: VD “Shkola”, 2005. – 685 s.